

Noord-Vlaanderen en de Noordwesthoek: een vergelijking

Onlangs werd op een studiedag op het kasteeltje Bouvigne bij Breda de vraag naar de menselijke invloed op de ontwikkeling van het landschap in de kustvlakte van de Nederlanden centraal gesteld. Daarbij werd bij "menselijke invloed" vooral aan de turfgraverij gedacht. Ik wil deze vraag iets anders stellen: maakt het eigenlijk iets uit of men het veen weggroef dan wel door agrarisch gebruik liet inklinken? Meer specifiek kan de vraag gesteld worden of de middeleeuwse mens zich bewust was van de landschappelijke gevolgen van alle gegraven in het veen en hoe hij daarop reageerde. Beide vragen behandel ik hier aan de hand van het onderzoek dat Beatrijs Augustijn verricht heeft naar de geschiedenis van de venen in het noorden van het oude graafschap Vlaanderen. Ter vergelijking gebruik ik elementen uit mijn eigen onderzoek naar de veengebieden in het gebied dat daar aan de oostzijde op aansloot en dat ook de Noordwesthoek van Noord-Brabant omvatte.

K.A.H.W. Leenders

67

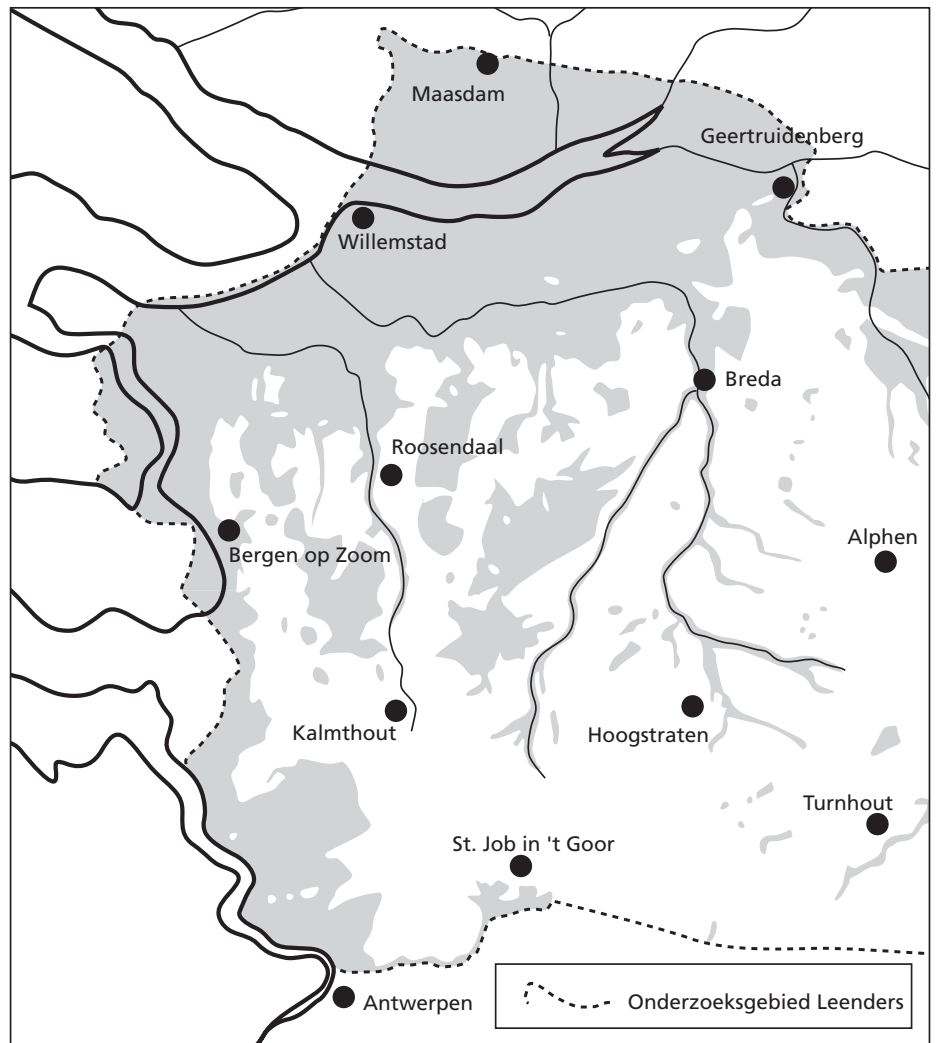
Onderzoek naar de verdwenen venen door Augustijn en Leenders

In 1991 promoveerde Augustijn te Gent op het proefschrift getiteld "Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIe eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief." In 1992 werd dit werkstuk gepubliceerd in twee delen als publikatie nr. 1568 en 1569 van het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

In het eerste deel behandelt Augustijn vooral de zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed en dat tegen de achtergrond van haar gegevens over lage gebieden van Vlaanderen. Dit aspect is nu niet aan de orde. Een facet hiervan werd onlangs gepubliceerd in het Historisch-Geografisch Tijdschrift. Deel twee van dit proefschrift is voor onze vraagstelling wèl van belang, want daarin behandelt Augustijn het veen en de turfexploitatie in de kustnabije gebieden, wederom vooral die in het graafschap Vlaanderen (zie artikel Van de Ven, Turfwinning, afb.2). Na een overzicht van de veenontginning in Vlaanderen in de Romeinse Tijd en in de middeleeuwen, wordt de ontginningsgeschiedenis van de venen in de streek van Verrebroek en Kieldrecht behandeld, aangevuld met beschouwingen over de bedijkings- en overstromingsgeschiedenis van heel die streek, tot bij Saafdinge toe. Tenslotte gaat Augustijn nog in op de problematiek van de Lage Moere van Meetkerke. In enkele artikelen is door Augustijn over verwante onderwerpen afzonderlijk gepubliceerd. Uiteraard is over deze zaken ook heel wat te vinden in de boeken van Gottschalk over Zeeuws-Vlaanderen.

Aan de venen die eens in belangrijke mate het landschap bepaalden in de Antwerpse Noorderkempen en westelijk Noord-Brabant, werd door mij een onderzoek verricht dat uitmondde in het in 1989 verschenen boek "Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250-1750.". Hierin worden, naast de venen die in het huidige zandgebied voorkwamen, ook de

Afb. 1. De veengebieden tussen Antwerpen en Maasdam in de Middeleeuwen. Niet al de afgebeelde veengebieden liggen in het kustgebied; ten zuidoosten van de lijn Geertruidenberg-Bergen op Zoom-Antwerpen liggen de venen op een pleistocene ondergrond. Na het afgraven van de turf komt hier zandgrond te voorschijn. Ter oriëntatie voor de vroegere ligging der venen zijn de huidige kustlijn en de huidige loop van enkele riviertjes afgebeeld.

68

lotgevallen van de venen in de lage streken langs de Schelde en in de Noordwesthoek behandeld. De lotgevallen van venen die wat verder naar het noorden lagen, in de huidige Hoekse Waard, komen in mijn proefschrift aan de orde (afb.1.).

Een vergelijking tussen Vlaamse, Brabantse en Zuid-Hollandse moeren

Er blijkt een grote mate van overeenkomst te zijn tussen de bevindingen van Augustijn en Gottschalk met betrekking tot de moeren in het noorden van Vlaanderen, en die in het lage deel van mijn eigen studiegebied. In beide gebieden werd het veen "moer" genoemd. Het blijkt dat de grote golf van verkopen van veengrond ten behoeve van turf- en/of zoutproductie vrijwel in de zelfde jaren viel (de tweede helft van de dertiende eeuw); dat grotendeels dezelfde personen en instellingen grote veengebieden kochten, dat zij in hoofdzaak van plan waren daar turf of zout te produceren en dat die producten voor een belangrijk deel afgezet werden in de toen zeer belangrijke Vlaamse steden. Op een aantal plaatsen in Vlaanderen en in de Noordwesthoek werd vastgesteld dat eerst turf het eindproduct was en in een latere periode zout.

Maar er werden ook verschillen vastgesteld. In Vlaanderen verkocht de graaf de moeren maar voor een gedeelte, waarbij er voor de veenlaag een forse koopsom verlangd werd terwijl de zand-ondergrond tegen een klein jaarlijks bedrag uitgegeven werd. Daarnaast liet de graaf uitgestrekte veengebieden voor eigen

rekening uitgraven. Hierop moest een speciale ambtenaar toezien. In Brabant en het zuidelijke strookje van het graafschap Holland (Klundert, Zevenbergen, Zwaluwe, Made, Geertruidenberg) waren het de heren van Breda en Strijen en in heel beperkte mate de hertog en de graaf van Holland die veengronden uitgaven. Dat gebeurde soms met de ondergrond maar vaak ook zonder. Rechtstreekse exploitatie kwam hier niet voor. Wel werden nog al eens “moergerechten” gevormd: rechtsgebiedjes met beperkte bevoegdheid. Dit laatste kwam Vlaanderen niet voor en een aanvraag tot oprichting van zo'n moergerecht in Saafdinge werd niet gehonoreerd.

Voor Vlaanderen kon Augustijn in een aantal gevallen de nadrukkelijke stichting van nieuwe dorpen in de veengebieden aantonen, waarbij de verkaveling van het land en de inrichting van de nederzetting duidelijk planmatig verliepen. Volgens Augustijn zouden de talrijke dorpelingen vooral hun brood verdiend hebben met de turfgraverij en het transport van de turf naar de steden. Naarmate de veenlaag verder opgeruimd werd en er steeds meer zand te voorschijn kwam, moest de dorpseconomie zich aanpassen. In mijn studiegebied zijn er enkele plaatsen aan te wijzen die hun ontstaan eveneens in belangrijke mate aan de exploitatie van het veen te danken hebben. Te denken valt aan Tholen, Steenbergen, Niervaart (bij Klundert), Zevenbergen, het verdwenen Valkenberg (zuid van Willemstad) en verder landinwaarts ook Roosendaal. Alleen bij de laatste plaats en ten zuiden van Steenbergen bleven tot de ruilverkaveling nog landschapsrelicten uit deze periode bestaan, die getuigden van de systematiek van de Vlaamse moerneerders. Verder naar het noorden verdween alles onder de klei.

Ook ten aanzien van de turfvaarten, de waterwegen waarlangs de turf van de produktiegebieden naar de afzetmarkten vervoerd werd, zijn er overeenkomsten en verschillen. De vaarten in noordelijk Vlaanderen en in de Noordwesthoek hadden blijkbaar ruwweg dezelfde maatvoering en ze waren waar nodig van spuien voorzien. Maar in de Noordwesthoek kenden de vaarten maar één richting: van de moeren naar een natuurlijke waterloop waarlangs men richting Vlaanderen kon varen. In noordelijk Vlaanderen zien we dat ook, maar daarnaast waren er heel wat vaarten die “binnendoor” naar Gent of Brugge leidden. Waar beide systemen elkaar raakten, vaak op een zandrug, bestond de koppeling uit een overtoom (overdracht) of een overslagplaats.

Landschappelijke dynamiek

In beide gebieden hing de turfgraverij nauw samen met een grote landschappelijke dynamiek. In noordelijk Vlaanderen hebben we te maken met een opeenvolging van drie zones. Langs de Honte en de Schelde lag er een zone met slikken en gorzen, die al vroeg bedijkt werd. Daarachter lag aanvankelijk een veengebied, waarin een reeks oost-west lopende zandruggen lag. Verder naar het zuiden komen we dan in het gebied waar altijd zand aan de oppervlakte lag. De kleirand langs de Honte en de Schelde dateert naar ik vermoed pas uit de post-Romeinse tijd en langs de Honte misschien zelfs pas van na 1000 AD. In de late middeleeuwen werd die zone zowel aangevreten door allerlei nieuwe geulen en het verlies van polders, maar tegelijkertijd werd die zone zuidwaarts breder. De veenzone werd uitgeturfd. In de Vier Ambachten brak in de 14e eeuw de zee enkele malen in het veengebied in, waardoor het verzilte, en er rond Biervliet een zoutwinningsgebied kon ontstaan. Het veengebied van het Waasland bleef gespaard van inbraken vanuit zee. De polderzone eromheen wist tot aan de belegering van Antwerpen in 1585 de zee buiten te houden. Inmiddels was het veen grotendeels opgeruimd en lag er het zand aan de oppervlakte. Het gebied was overigens wel een grote en diepe kom geworden. Doordat in de polderzone alleen de buitendijk op de vereiste hoogte gehouden werd en men de binnendijken verwaarloosde, hoefde in 1585 slechts één dijk doorgestoken te worden om heel dit gebied onder water te zetten! (zie artikel Van de Ven, Turfwinning, afb.3).

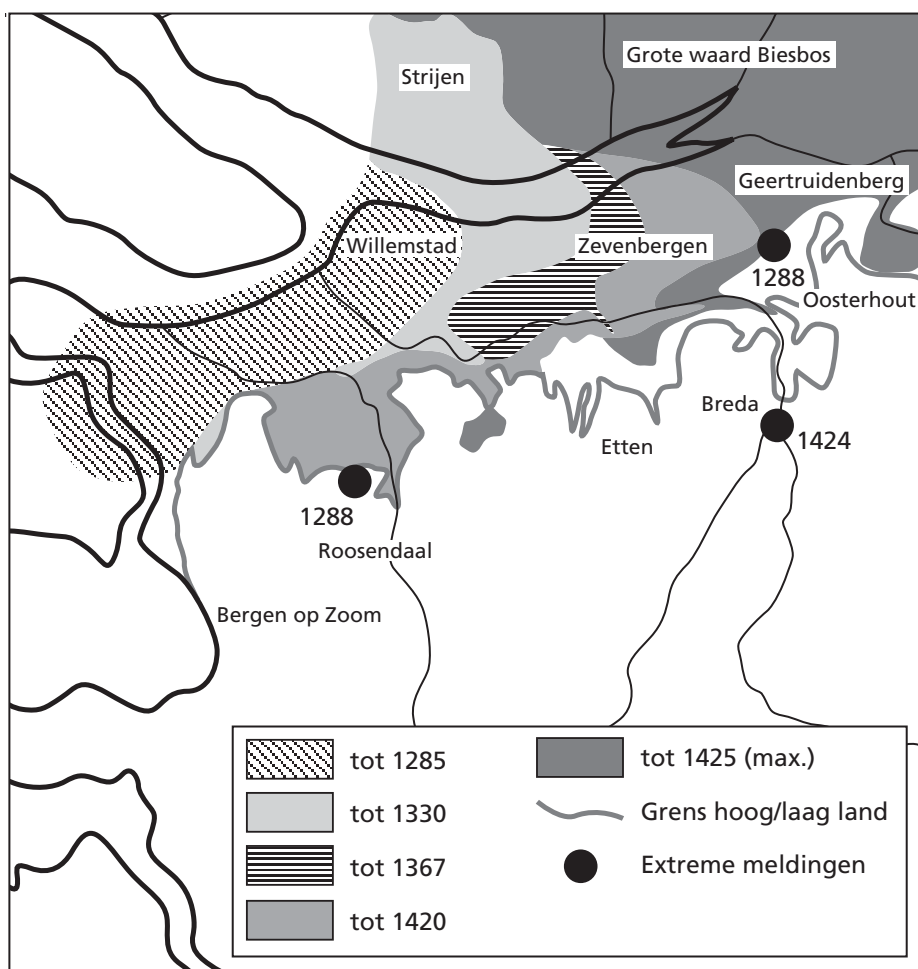
Aan de overzijde van de Schelde lag van Zandvliet tot Antwerpen eveneens een

laag gebied. Daar ontstonden in de twaalfde eeuw enkele agrarische dorpen. Vermoedelijk na overstroming in 1134 zijn eerst de dorpgebiedjes afzonderlijk omdijkt. Wat later zijn deze lokale bedijkingen aaneengesmeed tot één geheel: de Antwerpse Polders. Door de ontwikkeling van de Honte, die bij hoogwater en zeker bij stormvloed ter hoogte van Zandvliet steeds meer extra water in de Schelde bracht, nam de getijdewerking en de wateropzet bij storm op de Schelde langs de Antwerpse Polders geleidelijk toe. In de dertiende eeuw leidde dat tot een steeds snellere opeenvolging van overstromingen. In 1288 liep het gebied uiteindelijk quasi-definitief onder water. Pas vanaf 1340 werd het weer herdijkt. Midden in dit gebied lag de Moer van Oorderen en Lillo. Deze overleefde de overstromingen en werd nadien leeggeturfd. Ook hier ontstond dus een laagte. Het beleg van Antwerpen leidde tot inundatie van heel de polderstreek. Aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog kon het gebied grotendeels snel herdijkt worden. Alleen de voormalige Moer van Oorderen en Lillo bleef nog een eeuw lang een onbedwingbaar watergat.

In de Brabantse Noordwesthoek is de eerste menselijke activiteit in de late middeleeuwen direct gekoppeld aan het vergraven van veen voor zoutwinning (eerst alleen in het westen) en turfwinning (in het oosten). Van dijken horen we dan nog niet, afgezien van de moerdijken waarbinnen de zoute moertering plaats vond. De overstroming van 1288 overspoelde grote delen van het gebied, maar zonder blijvende schade of verdrinken dorpen, behalve in Strijen. Het veen lag in het Brabantse denklijk nog hoog genoeg om het water weer af te schudden. Deze overstroming viel overigens samen met de verdeling van het land van Breda in een kleiner land van Breda (later: Baronie) en het land van Bergen op Zoom (later: Markiezaat). Mogelijk wegens die overstroming werd heel het lage gebied in 1290 tot een condominium van beide heren gemaakt.

Pas toen de overstromingen in de Noordwesthoek bedreigend werden voor de turfgravers en hun nederzettingen, begon men er dijken op te werpen. In de regel hielden die enkele tientallen jaren stand, om dan definitief te bezwijken. Het front van de zee-invoed kon dan weer verder oostwaarts schuiven. In noordoostelijk Vlaanderen waren de dijken langs de Schelde en de Honte al “vanouds” aanwezig. Ze beschermden bovendien direct daarachter gelegen kleipolders, terwijl de graaf allerlei rechtsmiddelen bezat om hun onderhoud af te dwingen. Dit systeem bleek afdoende tot aan de militaire inundatie. In de Noordwesthoek was er geen afschermdende kleizone en men wierp er pas dijken op toen het eigenlijk al te laat was. Het resultaat was een steeds verdergaande overstroming die culmineerde in het onherstelbaar bezwijken van de Grote Waard in de Sint-Elisabethsvloed van 1421 (afb.2.).

De wederwaardigheden te Strijen in de Hoekse Waard zijn illustratief voor de grote verschillen in landschappelijke ontwikkeling die op korte afstand van elkaar konden optreden. Aan de rand van het veengebied nabij de Maas en de Striene lijkt in de eerste helft van de twaalfde eeuw een vermoedelijk agrarische nederzetting Strijen ontstaan te zijn: het centrum van een bescheiden heerlijkheid. Omstreeks 1283 werd langs de oostzijde van die heerlijkheid de westelijke dijk van de Grote of Zuidhollandse Waard aangelegd. Tevens werd bij Maasdam de Maas afgedamd. In de overstroming van 1288 ging heel Strijen verloren. Het water heeft vermoedelijk het door klink gedaalde veen overspoeld. Het werd bovendien opgestuwd door de Waarddijk: het water kon nergens heen. De dorpelingen vluchtten naar die dijk en voor een deel over die dijk naar Oosterhout. Op de dijk ontstond een nieuw dorp Strijen, terwijl de heer van Strijen in Oosterhout wat grond kocht om daar een kasteel te bouwen. In Strijen zelf was daarvoor naar zijn zeggen geen plaats meer. Aan de Maas slibden wat gronden op die bedijkt werden, weer verdrinken en opnieuw bedijkt werden. Voorts was er ten zuiden van de Maas een slik dat tegen 1400 tot een rietgors geworden was. Ten zuiden daarvan lagen overstroomde veengronden die uitgemoerd werden. Vanuit de Grote Waard werd daar al in 1358 bezwaar tegen gemaakt, maar het moeren ging voort. In die zone vormde zich een grote kreek die in 1421 alsnog in de door klink inmiddels laaggelegen Grote Waard doorbrak. Kort voordien was langs de Maas het Monnikenland van

Afb. 2. De toegenomen invloed van de zee tussen 1250 en 1450 in het Nederlands-Brabantse grensgebied. Ter oriëntatie zijn de huidige kustlijn en de huidige loop van enkele riviertjes afgebeeld.

Westmaas bedijkt. In 1436 werd het oude rietgors bedijkt (nu: Oude Land van Strijen). Bedijking van de uitgemoorde gronden moest wachten tot het midden van de zestiende eeuw en later, alhoewel de sedimentatiesnelheid in dit gebied na 1421 veel groter lijkt te zijn geweest dan tussen 1288 en 1421.

Klink versus gegraven bodemverlaging

Terug naar onze eerste vraag. Maakte het verschil of de bodem door agrarisch gebruik verlaagd was, of door gegraven voor de turf- of zoutproductie? Het belangrijkste verschil was denkkelijk dat een agrarische bodem, afgezien van de sloten, gaaf is, glad is, en aan overstromingswater weinig houvast voor erosie biedt. Dergelijke veengrond blijft gewoon liggen en slijt geleidelijk op, tot hij herdijkt kan worden. We zagen dit in het rietland van Strijen gebeuren. Maar wanneer grote waterstromen over laaggelegen veengrond gaan schuren, kan er toch nog een groot watergat ontstaan, zoals in de Biesbosch gebeurde.

Een vergraven bodem heeft een veel grovere textuur, steile kanten, hoeken en gaten, waaraan het water kan rukken en trekken. Bovendien zal ook daar klink zijn opgetreden. In dergelijke gebieden kan erosie door snel stromend water tijdens storm of de dagelijkse gang van het getij gemakkelijker optreden. Dit zijn de gronden die, als het een beetje tegen zit, diep kunnen uitschuren: alle restveen wordt opgeruimd. Wanneer zo'n zone tot een hoofdgetijdegeul wordt, kan zelfs de zandondergrond diep eroderen. Dit fenomeen schiep de Braakman en het getijde-geulensysteem van de Noordwesthoek, inclusief het Hollands Diep. Ook de onbedwingbaarheid van het watergat ter plaatse van de Moer van Oorderen

en Lillo werd erdoor veroorzaakt. Anderzijds bleken in de Noordwesthoek toch ook gebieden die weldegelijk gemoerd waren als opslibbende veeneiland door de overstromingsperiode heen te komen.

We concluderen dat het dus niet veel uitmaakt of de bodem verlaagd werd door agrarisch gebruik of door gegrAAF. Van belang was ook hoe het stromingspatroon van het stormvloed- en getijdewater was, zowel in de dramatische overstromingsnacht als gedurende de eeuw of meer daarna.

Voorzag de laat-middeleeuwer de gevolgen van zijn gewroet ?

De tweede vraag luidde: zag men de landschappelijke consequenties van de turfgraverij aankomen en hoe reageerde men daarop ? Augustijn heeft voor de polderzone rondom de moeren van het Waasland duidelijk laten zien dat de graaf, de belangrijkste moereigenaar in dat gebied, bestuurlijke instrumenten had om het onderhoud van de buitendijken af te dwingen. Wie zijn stuk dijk niet wilde of kon onderhouden werd onteigend en het terrein werd aan een kapitaalkrachtiger persoon of klooster uitgegeven. Daarnaast was er een systeem van onderlinge hulp, waarmee ook eigenaren die niet direct bedreigd werden tot financiële of andere hulp gedwongen konden worden. Augustijn meent dat de graaf zo zijn moeren als inkomstenbron wilde beschermen tegen overstroming.

In de Noordwesthoek troffen we enkele gevallen aan waarin een moer werd uitgegeven om er turf te produceren, alhoewel de uitgifte-voorwaarden reeds voorzagen in het geval dat de moer zou verzouten. Dan mocht men op zoutproductie overgaan en golden er op zout afgestemde belastingtarieven. Ook de protesten vanuit de Grote Waard tegen alle gemoer ten westen daarvan, wijzen erop dat men het onheil zag aankomen. Het directe economische gewin en de grafelijke politiek maakten echter dat de waarschuwendende signalen genegeerd werden. Bedijking op het laatste nippertje duidt daarentegen eerder op een gebrek aan vooruitzien, mogelijk veroorzaakt door de sterk versnipperde belangen.

We concluderen dat men wel het overstromingsgevaar zag, maar dat alleen de graaf van Vlaanderen middelen had om adequate maatregelen te nemen.

Summary

In the last ten years new studies have been published by Augustijn and Leenders about vanished peat-areas in Flanders and Brabant. In these peatlands the anthropogenic aspects of landscape history were very strong. The question is then whether peatdigging (for the production of turf or salt) was the only reason for disappearance or that agrarian use was also or may-be even the most important factor. Furthermore it is interesting to know to which extent medieval people could foresee the consequences of their activities. After a comparison of the history of the peat-areas in Flanders, Brabant and the south of medieval Holland, an attempt is made to answer these questions.

Literatuur

- B. Augustijn, 'Integratie van natuurwetenschappelijke en historische bronnen voor de ontginningsgeschiedenis van het zuidoostelijke Westerscheldegebied' *Rotterdam Papers* 5 (1986), 137 – 146.
- B. Augustijn, 'Zestiende-eeuwse polderkaarten: spiegel der eigentijdse landmeetkundige verworvenheden of uiting van traditionalisme ? Het voorbeeld van de kaarten van het oostelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen geschilderd door de Gentenaar François Horenbault naar aanleiding van de stormvloed van 1570' H. van der Haegen, F. Daelemans, E. van Ermen, *Oude kaarten en plattegron-*

- den. *Bronnen voor de historische geografie van de Zuidelijke Nederlanden. (16e – 18e eeuw)* (Brussel 1986), 75 – 104.
- B. Augustijn, 'Traces of a proto-industrial organization of the medieval north flemish peat region. Test-case Kieldrecht, a peat-diggers village ca. 1400' H.-J. Nitz, *The medieval and early-modern rural landscape of Europe under the impact of the commercial economy* (Göttingen 1987), 61 – 73.
- B. Augustijn, E. Thoen, 'Van veen tot bos. Krachtlijnen van de landschapsevolutie van het noordvlaamse Meetjesland van de 12e tot de 19e eeuw' *Historisch Geografisch Tijdschrift* 5 (1987), 97 – 112.
- B. Augustijn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloeden in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIe eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief* (Brussel 1992), 2 dln., ARA Brussel, publ.nr. 1568 en 1569.
- B. Augustijn, 'De evolutie van het duinecosysteem in Vlaanderen in de middeleeuwen: antropogene factoren versus zeespiegelrijzingstheorie' *Historisch Geografisch Tijdschrift* 13 (1995), 9 – 19.
- M.K.E. Gottschalk, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen, I, Tot de Sint-Elisabethsvloed van 1404* (Assen 1955 / Dieren 1983); II, *Van het begin der 15e eeuw tot de inundaties tijdens de tachtig-jarige oorlog* (Assen 1958 / Dieren 1983).
- M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saafdinge in de middeleeuwen* (Assen 1984).
- K.A.H.W. Leenders, 'De Antwerpse Polder in de middeleeuwen. Ontginning, bedijking en overstromingen' *Tijdschrift BEVAS* 54 (1985), 43 – 77.
- K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250-1750* (Brussel/Wageningen 1989).
- K.A.H.W. Leenders, 'Venen en moeren. Historisch-geografische benadering' A.M.J. de Kraker, H. van Rooyen, M.E.E. de Smet red. *Over den Vier Ambachten. 750 jaar Keure. 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993), 65 – 70.
- K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas – Schelde – Demergebied, 400 – 1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
- C. Verbruggen m.m.v. J. Semey, 'Venen en Moeren. Fysisch-geografische benadering' A.M.J. de Kraker, H. van Rooyen, M.E.E. de Smet red. *Over den Vier Ambachten. 750 jaar Keure. 500 jaar Graaf Jansdijk.* (Kloosterzande 1993), 61 – 65.